

VIKTORIJA UŠINSKIENĖ

Uniwersytet Wileński

PODSTAWOWE ETAPY KSZTAŁTOWANIA SIĘ POLSZCZYZNY PÓLNOCNOKRESOWEJ W ŚWIETLE DOTYCHCZASOWYCH BADAŃ

Przedmiot niniejszego artykułu stanowi próba uporządkowania dotychczasowych poglądów na genezę różnych wariantów polszczyzny północnokresowej oraz zaznaczenie podstawowych etapów jej rozwoju, poczynając od najstarszych kontaktów polsko-litewskich. W artykule się uwzględnia i systematyzuje poglądy takich wybitnych badaczy, jak K. Nitsch, H. Turska, J. Trypućko, Z. Kurzowa, J. Rieger, I. Grek-Pabisowa, I. Maryniakowa i in.

Słowa kluczowe: polszczyzna północnokresowa, dialekt północnokresowy, gwary północnokresowe, gwary Wileńszczyzny, gwary Kowieńszczyzny

1. Wprowadzenie

Rozwój badań nad językiem polskim rozpowszechnionym na obszarze dawnego Wielkiego Księstwa Litewskiego (dalej — WKL) przebiegał nierównomiernie tak w czasie, jak i w przestrzeni. Pierwsze próby naukowego penetrowania tej regionalnej odmiany mają tradycje sięgające 2. połowy XIX w.: wiąży się je przede wszystkim z działalnością Jana Karłowicza, systematycznie gromadzącego obserwacje na ten temat w latach 1863–1882 (por. Sawaniewska-Mochowa 1990). W wieku XX jednym z najczęściej dyskutowanych zagadnień stała się geneza języka polskiego na kresach północno-wschodnich, przede wszystkim — problem określenia czasu powstania oraz podstawy językowej (substratu) polszczyzny na terenie Litwy. Z najważniejszych opracowań w tym zakresie nie sposób tu pominąć prac Kazimierza Nitscha i Haliny Turskiej z okresu międzywojennego, jak też badań późniejszych — zarówno uczonych polskich (Jana Otrębskiego, Józefa Trypućki, Wiaczesława Werenicza, Zofii Kurzowej, Janusza Riegera, Irydy Grek-Pabisowej, Ireny Maryniakowej, Zofii Sawaniewskiej-Mochowej), jak i kilku ośrodków badawczych z Litwy i Białorusi (np., zespoły Wiaczesława Werenicza z Mińska i Walerego Czekmonasa z Wilna, też prace Centrum Polonistycznego Uniwersytetu Wileńskiego).

Mimo dość aktywnych i długotrwałych badań niektóre ważne momenty ewolucji polszczyzny północnokresowej nie otrzymały jednoznacznej interpretacji do dnia dzisiejszego, inspirując uczonych do dalszych poszukiwań badawczych. Próba uporządkowania dotychczasowych poglądów na genezę tej odmiany polszczyzny oraz zaznaczenie podstawowych etapów jej rozwoju stanowią przedmiot niniejszego artykułu.

2. Warianty polszczyzny północnokresowej

Pod zaznaczonym w tytule określeniem *polszczyzna północnokresowa* rozumiem wewnętrzną zróżnicowaną odmianę języka polskiego na tzw. Kresach północno-wschodnich. Jest więc to termin o zakresie szerokim, obejmujący wszystkie warianty polszczyzny używanej w przeszłości na terenie WKL, a obecnie wciąż żywej wśród Polaków Litwy, Białorusi i Łotwy¹.

Mówiąc o wariantach *polszczyzny północnokresowej* wyróżnić można przynajmniej dwie zasady podziału: 1) terytorialną i 2) socjalną:

1. Kryterium terytorialne pozwala wyodrębnić *odmiany lokalne* (np. *polszczyznę wileńską, smołwieńską, kowieńską*), odznaczające się pewnymi cechami, ukształtowanymi w kontakcie z innymi językami WKL.
2. Kryterium socjalne natomiast uwzględnia różny poziom komunikacji społecznej. Na tej zasadzie zazwyczaj się rozgranicza:
  - tzw. *dialekt północnokresowy* (czyli wariant kulturalny, wysoki), używany w mowie i piśmie warstw wykształconych oraz odznaczający się subtelnym nacechowaniem regionalnym;
  - *polszczyznę ludową*, tzn. *gwarową, wiejską* (czyli wariant niski, np. *polskie gwary wileńskie, kowieńskie* albo też *gwary Wileńszczyzny, Kowieńszczyzny* itp. — por.: Kurzowa 1993, 62–64; Karaś 2002, 22, 47).

Badania socjolingwistyczne z 2. poł. XX wieku pozwoliły wyróżnić także wariant średni w postaci tzw. *polszczyzny zaściankowej*, czyli języka drobnej szlachty stanowiącego ogniwo pośrednie pomiędzy językiem inteligencji i mową włościan (zob.: Kurzowa 1993, 53; Rieger 1998, 241–247 i in.).

Przedstawiony dalej zarys dziejów języka północnokresowego oddaje chronologiczny rozwój zarówno jego wariantu kulturalnego, jak też gwarowego. Literatura przedmiotu jest ogromna, dlatego nie sposób tu omówić jej w całości. Skupię się więc wyłącznie na momentach najważniejszych, stanowiących punkty zwrotne w genezie tej odmiany polszczyzny.

---

¹ Posługują się tą mową także przesiedleńcy z byłych kresów północno-wschodnich, zamieszkujący obecnie Ziemię Zachodnie i Północne Polski (zob.: K. Węgorowska 2000).

3. Kształtowanie się dialektu kulturalnego

Historia kształtowania się polskiego dialektu północnokresowego jest bezpośrednio powiązana ze specyficzną sytuacją wielokulturowości, która istniała w WKL od zarania jego dziejów, między innymi z powodu aktywnych kontaktów handlowych i wojennych ze Słowianami. W wyniku podbicia obszernych terenów ruskich oraz dość aktywnego napływu ludności z Korony i państw ościennych Wielkie Księstwo „stało się mozaiką językową i wytworzyło swoistą wspólnotę komunikatywną” (Bednarczuk 1999, 114), która nie osiągnęła wprawdzie takiej spójności, jak na przykład liga bałkańska, ale wpłynęła na ukształtowanie miejscowych odmian nawet kilkunastu języków, między innymi — na rozwój północno-wschodniej odmiany polszczyzny kresowej.

3.1. Okres przedunijny: rola osadnictwa z Polski

Jak sprawiedliwie zaznacza jedna z najwybitniejszych badaczy dialektu kulturalnego na Wileńszczyźnie Zofia Kurzowa, „polskość przenikała na Litwę i rozszerzała się w niej w różnym czasie i różnymi drogami” (Kurkowa 1993, 31).

Na możliwość dosyć wczesnych kontaktów ludności polskiej i litewskiej wskazuje K. Buga, wnioskując na podstawie analizy bałtyckich nazw miejscowych, że już w w. VII-VIII miała miejsce kolonizacja niektórych plemion mazowieckich przez ludność litewską (Buga 1924, 22-36). O dawnych kontaktach polsko-litewskich dowiadujemy się też z zabytków piśmienniczych: np. w *Kronice Bychowca* (XVI w.) — najstarszym z ruskojęzycznych latopisów WKL — jest wzmianka o tym, że w w. XIII litewski książę Trojden wziął za żonę księżniczkę mazowiecką, z którą spłodził syna Rymonta (wyd. T. Narbutta, Wilno 1846, 11-12; podaję za: Bednarczuk 1999, 115). Z XIV wieku znamy już cały szereg małżeństw polsko-litewskich, a imiona litewskich księżniczek — *Danuty* Kiejstutowny oraz *Aldony* Giedyminówny (pierwszej Litwinki na tronie polskim) weszły razem z *Witoldem*, *Olgią* i *Kiejstutem* na trwałe do imiennictwa polskiego.

Początki masowego przenikania żywiołu polskiego na Litwę w w. XIII-XIV historycy wiążą z zagarnianiem jeńców wojennych podczas wypraw Litwinów na ziemie polskie. W. Abraham (1914, 12-14) oblicza, że w latach 1201-1382 odbyło się ok. 20 dużych najazdów Litwy na Polskę. Przypuszcza się, że była to akcja przemyślana, mająca na celu uzupełnienie strat ludnościowych po najazdach krzyżackich. Według kronik liczba jeńców zagarniętych pod Łęczycą w 1277 i 1294 r. wynosiła 55 tys. oraz pod Tarnowem w 1376 r. — 23 tys. Osadzeni na Litwie tak liczni Polacy mogli stanowić zwartą grupę, zachowując swój język i obyczaje, a nawet oddziałując w pewnym stopniu na ludność autochtoniczną (świadczą o tym między innymi takie nazwy wsi litewskich, jak np.: *Lenkaičiai*, *Lenkeliai*, *Mozuraj*, *Mozuriškiai* — zob. Kurkowa 1993, 31).

Niektórzy historycy uważają natomiast, że dane polskich źródeł o liczbie jeńców są przesadzone. J. Ochmański za ostateczny termin powstawania polskich osad jenieckich na Litwie przyjmuje r. 1376, czyli rok ostatniego najazdu litewskiego na Polskę. W okresie późniejszym, jego zdaniem, większego prądu osadniczego z ziem polskich na Litwę już nie było: przybywający do WKL Polacy osiadali raczej po miastach, po wsiach — tylko pojedynczo. (Ochmański 1967, 62). Inni badacze podkreślają też, że „dawnych osadników polskich dotknął przeważnie los wielu innych; wynarodowili się od wieków“ (Moszyński 1918, 24; por. Turska 1939, 43-60). W sumie więc ślady po zwartych jednostkach osadnictwa polskiego na Litwie średniowiecznej można uważać za dość nikłe.

Innym torem przenikania ludności polskiej na Litwę przedjagiellońską, w opinii wielu badaczy, **stały się miasta** (Wasilewski 1912, 42; Wielhorski 1928, 138 i in.). W latach 1250-1260 do WKL zaczęli napływać kupcy i rzemieślnicy polscy. Prąd ten nasilił się w czasach Giedymina, który zaprosił Polaków (jak też innych cudzoziemców) do osiedlania się w polskich miastach, obiecując im wolność wyznania i ulgi rzemieślnicze. Mieszczaństwo polskie przetrwało w miastach litewskich do czasów unii, nie ulegając procesowi wynarodowienia się, a potem, „zasilane nowym dopływem, pielęgnowało swoje wyznanie, język i obyczaj rodzimy“ (Kurzowa 1993, 31-32).

3.2. Unie Litwy i Polski: upodobnienie ustroju politycznego

Pierwsza unia WKL z Polską, przeprowadzona przez Jagiełłę w latach 1385-86, rozpoczęła długi **okres scalania obu organizmów państwowych**. Jednak z powodu silnych tendencji decentralizacyjnych ze strony litewskich możnowładców proces integracji dokonywał się nie bez oporów.

Trzeba tu przypomnieć, że powstałe w XIII w., a okrzepłe w w. XIV Wielkie Księstwo tylko częściowo obejmowało etniczne obszary litewskie. Napierane przez Zakon Krzyżacki młode państwo przesuwało się na wschód, podbijając sąsiednie tereny ruskie² i w ten sposób przekształcając się z kraju etnicznie litewskiego w państwo litewsko-ruskie, w którym Litwini stanowili tylko 20% całej ludności (Ochmański 1967, 50-51). Zasilanie elementem ruskim wywołało głębokie przeobrażenia w wewnętrznym życiu Litwy, ponieważ w w. XIV-XV uległa ona mocnemu wpływowi kulturalnemu i językowemu Rusi, przejmując jej wzory administracyjne i ruski język urzędowy. Czynniki te pociągnęły za sobą gwałtowne zruszczenie obyczajowe i językowe struktur bojarsko-książęcych WKL, znaczna część których przyjęła też chrzest wyznania

---

² W XII w. podbity został Mińsk, w XIII — Grodno, Nowogródek, Pińsk, w XIV — Połock, Witebsk, Mścisław, Brjańsk, Kijów, Smoleńsk.

greckoruskiego³. Oznaczało to, że Litwa, która wchodziła w unię polityczną z Polską, była „krajem narodościowo, językowo i kulturowo przede wszystkim ruskim, co miało w dalszych jej dziejach głębokie konsekwencje” (Kurzowa 1993, 19).

Nic więc dziwnego, że powtarzane co pewien czas w w. XV unie (w 1400 r. w Grodnie, w 1401 w Wilnie, w 1413 w Horodle) nie potrafiły od razu usunąć różnic polityczno-ustrojowych między oboma państwami — granicy WKL były wciąż zamknięte. Jednak nadanie przez Jagiełłę i jego następców ziem i majątków Kościołowi (a w wyjątkowych przypadkach też rycerstwu polskiemu) umożliwiło przybywanie na Litwę dość dużych grup polskich: za obdarowanymi ciągnęły dwory, urzędnicy, rzemieślnicy itp.

Według J. Natansona-Leskiego (1964, 145), **dość znaczne ruchy osadnicze** — przede wszystkim z Podlasia i pogranicznego Mazowsza — mogły mieć miejsce już od połowy XIV w., nasilając się w w. XV. Gęsto zaludnione Podlasie, zawojowane przez Litwę w r. 1320, mogło dostarczać pierwszych osadników polskich, którym jako nowym obywatelom WKL wolno było swobodnie poruszać się po jego terenach. W w. XV zaznaczył się tzw. „cichy” (bo wbrew oficjalnemu prawu), lecz silny prąd osadniczy drobnej szlachty mazowieckiej, która częściowo skolonizowała ziemię trocką i wileńską od Żmudzi aż za Święciany, Oszmianę, Lidę, Nowogródek. Śladem różnych fal osadniczych stało się występowanie w dialekcie północnokresowym wielu cech mazowieckich i małopolskich (Urbańczyk 1988, Grek-Pabisowa 1992, Maryniakowa 1999).

Zasadniczej zmiany w tym stanie dokonała unia lubelska 1569 r., czyniąc z Polski i Litwy jedną Rzeczpospolitą ze wspólną władzą ustawodawczą. **Ustrój litewski upodobnił się do polskiego**, zachowując jednak pewną samodzielność: Litwa otrzymała podobne do polskich, ale oddzielne urzędy centralne, zachowała własne wojsko i skarb. Odrębność narodową Litwinów podkreślił również osobny zbiór praw — *Statut litewski* z 1529 r., preredagowany w latach 1566 i 1588. Potwierdził on także specjalny status języka ruskiego⁴, który od czasów Witolda do 2. połowy XVII w. ustawowo pełnił funkcję wewnętrznego języka urzędowego WKL. Mimo to unia lubelska stała się momentem przełomowym w dziejach polskości na ziemiach litewskich: jej podpisanie **znosiło granice polityczne między Litwą a Polską**, umożliwiając swobodne przemieszczanie oraz osiedlanie się ludności na dowolnym terytorium. A więc powstała

---

³ O znaczeniu wyznania prawosławnego na ziemiach WKL w w. XIII-XIV świadczy fakt założenia greckowschodniej metropolii litewskiej, która istniała do r. 1330.

⁴ Między innymi w tym języku, zwanym w zabytkach *językiem ruskim* (руськи языкъ, *lingua ruthenica*), a przez badaczy określanym jako *język starobiałoruski* bądź *zachodnioruski*, spisane zostały oryginały *Statutów litewskich*. Więcej o nim zob.: (Stang 1935).

wielonarodowościowa polsko-litewsko-ruska Rzeczpospolita szlachecka, składająca się z trzech równorzędnych dzielnic: Wielkopolski z Prusami, Małopolski z Rusią i Wielkiego Księstwa Litewskiego z Księstwem (później Starostwem) Żmudzkiem.

3.3. Okres pounijny: polonizacja szlachty i miast

Po unii lubelskiej żywiół polski zaczął napływać na Litwę z różnych ziem i w coraz większej masie, rozpowszechniając się aż po Witebszczyznę i Połoczczyznę — rząd WKL kierował przybyszów zwłaszcza na krańce północno-wschodnie w celu wzmocnienia terenów zagrożonych od strony moskiewskiej. Ilościowe nagromadzenie Polaków w WKL przyczyniło się do **powstania silnych ośrodków polskości po miastach** (w Wilnie, Trokach, Kownie, Wiłkomierzu, Nowogródku, Grodnie, Mińsku) oraz **po rezydencjach magnackich** (w Kiejdanach, Birży, Bobrujsku, Słucku, Starym Bychowie, Berezie).

Ważną sprawą w procesie scalania WKL z Polską stała się religia. Po przyjęciu przez Jagiełłę chrześcijaństwa z Polski i założeniu w Wilnie biskupstwa katolickiego ukorzeniły się na Litwie dwa wyznania — wcześniejsze prawosławne i nowsze katolickie, ciągle między sobą konkurujące. Szerzące się od 1. poł. XVI w. trzecie wyznanie — reformacja — przyczyniło się natomiast do zjednoczenia warstwy magnacko-szlacheckiej, dotąd wyznaniowo rozbitej. Reformacja ze swoim programem demokratycznym i narodowym wyraźnie usunęła w cień język łaciński, **wprowadziwszy język polski do dokumentów kościoła** reformowanego jako drugi obok ruskiego⁵. Nowy okres polonizacji prawosławnej szlachty w Koronie i Wielkim Księstwie Litewskim otwarło zawarcie międzywyznaniowej unii w Brześciu Litewskim w roku 1596. W efekcie w pierwszej połowie XVII stulecia spolonizowaniu uległa znaczna część średniej i drobnej szlachty ruskiej.

Kolejnym ważnym wydarzeniem stała się wojna z Rosją w latach 1654-1667: wyniszczająca polityka carska spowodowała wytępienie lub wywiezienie z WKL w głąb państwa moskiewskiego znacznej części szlachty, mieszczaństwa i ludności chłopskiej. Po zakończeniu działań wojennych na wyludnione tereny napłynęły nowa szlachta i mieszczaństwo — w dużej mierze polskojęzyczne.

Tak więc w 2. poł. XVI-XVII w. **polonizacja stała się procesem opanującym coraz szersze kręgi szlacheckie WKL** — zarówno litewskie, jak też ruskie. Pod koniec XVI w. polonizacji uległa także niemiecka arystokracja Inflant, której dwory stawały się ośrodkami polszczyzny wśród katolickiej ludności łotewskiej (J. Natanson-Leski 1964, 147 i nast.). „Tak jak

---

⁵ Np. w *Zbiorze pomników reformacji kościoła polskiego i litewskiego z lat 1561-1603* większość dokumentów — 57% — pisanych jest po rusku, 33% już po polsku i tylko 10% po łacinie (podają za: Kurzowa 1993, 21).

poprzednio ruszczyzna jednoczyła bojarską warstwę Litwy i Rusi, tak od XVI w. język polski jednoczył i wynosił scaloną politycznie, społecznie, ekonomicznie i kulturalnie szlachtę nowego po unii lubelskiej państwa“ (Kurzowa 1993, 34). Polszczyzna, szerząca się najpierw w życiu prywatnym jako język domowy i towarzyski, przechodziła stopniowo do życia publicznego oraz urzędowego, usuwając z nich powoli język ruski i łacinę.

W 2. poł. XVI-XVII w. polszczyzna, coraz bardziej opanowująca miasta, ogarnia też sferę urzędnictwa i stosunków prawnych: różnonarodowościowa ludność miejska, która w XIV-XV w. jako codzienne i oficjalne przejęła mowę i pismo ruskie, w XVI-XVII w. stopniowo z nich rezygnuje na korzyść języka polskiego. Jako dowód tego procesu Z. Kurzowa (1993, 34) przytacza dane wileńskich akt cechowych z lat 1495-1754. Pokazują one, że do połowy XVI w. dokumenty były pisane wyłącznie w języku ruskim (50%) albo łacińskim (50%), natomiast już na początku XVII w. język polski wysuwa się na pierwszy plan, obejmując 65% wszystkich tekstów. Od 1651 r. język ruski znika z akt cechowych Wilna i do 1754 r. około 90% dokumentów reprezentuje język polski i tylko 10% — łaciński.

Nieco inaczej proces rywalizacji języków kancelaryjnych WKL wygląda w świetle badanych przeze mnie akt sądowych XVI-XVII w. (Ušinskienė 2014). Wynika z nich, że wypieranie języka ruskiego przez polski nasila się na przełomie lat 20.-30. XVII w., w zależności od konkretnego terenu, na którym działała kancelaria sądowa. Na przykład w aktach Starostwa Żmudzkiego dłuższe wpisy polskie pojawiają się dopiero pod koniec lat 40. XVII w., natomiast ciągle dokumenty spisane po rusku występują na Żmudzi do lat 80. tegoż stulecia. W innych regionach WKL wybór języka urzędowego w 2. połowie XVII w. wiąże się z typem dokumentu, np. relacje woźnych prawie bez wyjątku notowane są po polsku, natomiast do spisania skarg i protestacji pisarz używał zazwyczaj dwóch języków, rozpoczynając oraz kończąc polski tekst dłuższymi bądź krótszymi notkami ruskimi. Rzadziej spotyka się skargi spisane wyłącznie po rusku, stanowią one ok. 15% ogólnej ilości. Sporadycznie trafiają się dokumenty w dwóch wersjach językowych, kiedy jedna kopia sporządzona jest po rusku, druga zaś po polsku. Można więc przypuszczać, że wybór języka był dostosowywany do potrzeb i kompetencji językowych petentów.

Stała styczność języka ruskiego i polskiego w urzędach miejskich skutkowałą — jak sprawiedliwie zaznacza J. Gordziejew (2004, 281-294) — wzajemną transmisją nazw i pojęć, co prowadziło do kształtowania się kresowej odmiany polszczyzny urzędowej. Pisarz wysłuchiwał na przykład relacji w języku ruskim, ale zapisywał ją po polsku, zachowując w tekście rutenizmy leksykalne i fonetyczne. Z kolei ruszczyzna kancelaryjna WKL coraz bardziej się „polonizowała”, przyswajając ogromną ilość wyrazów i konstrukcji polskich. W 2. połowie XVII w. ilość cech pochodzenia polskiego w tekstach ruskich wzrosła o tyle, że niektórzy badacze kwestionują

racjonalność zaliczenia nowej odmiany ruskiego języka kancelaryjnego do grupy wschodniosłowiańskiej (zob.: Ivanov 2003).

Od przełomu XVII/XVIII w. akta urzędowe WKL prowadzone były wyłącznie w języku polskim. Gdy więc Konferencja Generalna Warszawska podjęła w 1696 r. postanowienie o tym, że dokumenty WKL mają być pisane po polsku, a nie po rusku, zalegalizowała tylko stan, który w zasadzie już istniał. Oznacza to, że **w ciągu XVII w. język polski zdobył w WKL pozycję podstawowego języka urzędowego.**

Po unii lubelskiej, kiedy to WKL weszło też w sferę współdziałania kulturalnego z Koroną, na Litwie zaczęła się pojawiać polskojęzyczna literatura piękna i naukowa. Jak świadczą badania Z. Florczak, już pod koniec XVI w. ukształtowała się w WKL dość duża grupa piszących po polsku autorów (ok. 20 osób), wywodzących się ze środowiska średniozamożnej szlachty zaściankowej (Florczak 1967, 120-129). Co prawda pisarstwo ich jeszcze nie wykraczało poza krąg prowincjonalności towarzysko-obyczajowej. Natomiast w w. XVII sytuacja zmieniła się radykalnie, przede wszystkim dzięki aktywnemu rozwojowi Akademii Wileńskiej i działalności jej rektorów (Stanisława Warszewickiego, Piotra Skargi, Jakuba Wujka). W 1783 r. Komisja Edukacji Narodowej przekształciła Akademię Wileńską w Szkołę Główną — nowoczesną uczelnię akademicką, której podporządkowano całą sieć nowo utworzonych w różnych miastach WKL szkół świeckich. W okresie rozbiorów, mimo trudnej sytuacji politycznej, z grona profesorów uniwersyteckich (Śniadeckich, E. Słowackiego, J. Lelewela i in.) i ich uczniów uformowała się **nowa warstwa inteligencji polskiej, która zdominowała stopniowo życie społeczne i kulturalne Wilna i innych miast**. Wilno w tym czasie wyrosło na silny ośrodek kulturalny, konkurujący z Warszawą najpierw jako ognisko późnego oświecenia, następnie jako stolica wczesnego romantyzmu dzięki twórczości A. Mickiewicza.

3.4. Reasumując, trzeba zaznaczyć, iż mimo wcześniejszych kontaktów polsko-litewskich momentem przełomowym w procesie powstania i rozwoju polskiego dialektu kulturalnego stała się unia lubelska (1569 r.), po podpisaniu której doszło do ciągłej styczności pomiędzy szlachtą polską a litewsko-ruską. Ekspansja polskości na Litwie rozpoczęła się więc od warstw wyższych. Dalszej polonizacji sprzyjały reformacja i arianizm, szybki rozkwit miast, rozwój polskiego piśmiennictwa, szkolnictwa i literatury. W ciągu XVII w. język polski zdobył w WKL pozycję podstawowego języka urzędowego, w XVIII w. proces polonizacyjny ogarnął większą część szlachty i mieszczaństwa.

4. Geneza polszczyzny ludowej

Na przełomie w. XVIII-XIX poza procesem polonizacji pozostawała tylko drobna szlachta prawosławna, uboższe mieszczaństwo oraz chłopci. Polszczyzna więc była odbierana jako „język panów“, rdzenne natomiast (biało)ruski (*prosty*) i litewski — jako języki chłopskie. Takie zróżnicowanie językowo-kulturowe pogłębiało się na na obszarze rdzennej Białorusi i zachodniej Litwy, zacierało się natomiast na pograniczu językowym na Wileńszczyźnie, gdzie, jak podkreślał K. Moszyński (1918, 22-27), przepaść między polskością a chłopstwem została znacznie zniwelowana, a symbioza między językiem polskim i białoruskim stała się daleko posunięta.

Ekspansja języka polskiego na wsi litewskiej, w opinii większości badaczy, rozpoczęła się dopiero w XIX w. Przełomowe znaczenie w upowszechnianiu się polszczyzny wśród ludności wiejskiej miało masowe uwłaszczenie chłopów w roku 1864, które pociągnęło za sobą nowe możliwości rozwoju ekonomicznego i kulturowego. Obok dialektu warstw wykształconych zaczęły na Litwie powstawać **zwarte obszary polskich gwar ludowych**.

Jako pierwsza trzy większe obszary polskojęzyczne na Litwie zaznaczyła Halina Turska w obszernej rozprawie *O powstaniu polskich obszarów językowych na Wileńszczyźnie* (1939). Na podstawie własnych penetracji terenowych wyróżniła ona obszary:

- 1) WILEŃSKI, położony głównie na prawym brzegu Wilii, mniej więcej pomiędzy Kiernowem a Nowymi Święcianami;
- 2) SMOŁWIENSKI, znajdujący się pomiędzy Widzami a Jeziorosami w północno-zachodnim kącie ówczesnej Rzeczypospolitej i w przyległych gminach Republiki Litewskiej;
- 3) KOWIENSKI, położony na północ od Kowna w trójkącie pomiędzy Niemnem, Wilią a Niewiażą.

Podkreślając **wyspowy charakter** obszarów polskojęzycznych, brak ich terytorialnej łączności z rdzennym terenem polskim, Turska również wyjaśniła, że oprócz wyróżnionych większych są na terenie Wileńszczyzny obszary mniejsze, obejmujące po kilka wsi lub zaścianków (1939/1982, 21, 30).

Wychodząc z danych zarówno językowych (między innymi — z dość licznych lituanizmów), jak też pozajęzykowych (statystycznych i historyczno-geograficznych), uczona podkreśliła „**przodujące stanowisko Litwinów**” w procesie powstania polskojęzycznych obszarów wiejskich, uważając, że „impuls do przejmowania języka polskiego jako jedyne go języka potocznego, domowego dała (...) właśnie ludność mówiąca po litewsku”. Według Turskiej „za pośrednictwem białoruskim spolonizowali się Litwini jedynie na stosunkowo wąskich pasach (...) na pograniczach terytoriów białoruskich” (ibidem, 29).

Mówiąc o **przyczynach polonizacji wsi litewskiej**, Turska zaznacza dwa momenty: 1) „użyteczny”, czyli rozumienie korzyści praktycznych wynikających z posługiwania się językiem polskim w życiu codziennym; 2) „uczuciowy”, polegający na wyczuwaniu przewagi kulturalnej

polszczyzny jako języka warstw wyższych, religii, literatury, jednym słowem jako języka „pańskiego”. Właśnie ten „niezmiernie silny moment uczuciowy towarzyszący polonizacji Litwinów stał się motorem, nadającym temu procesowi ogromny rozpęd oraz przyśpieszone tempo” (s. 34). Z grubsza Turska przyjmuje następujący schemat procesu polonizacji włościan:

1. Pokolenie Litwinów używa w życiu codziennym pomiędzy sobą języka litewskiego, ale zna też w mniejszym lub większym stopniu język polski;
2. Dzieci tego pokolenia, mówiące z rodzicami jeszcze po litewsku, zrywają z tym językiem po dojściu do dojrzałości, a zwłaszcza po założeniu własnej rodziny;
3. Wnukowie pokolenia pierwszego posługują się już tylko językiem polskim, mając jeszcze pewne wyobrażenie o języku litewskim.

Inaczej według badaczki wyglądała sprawa **przyswajania języka polskiego przez Białorusinów**, którzy dobrze go rozumieli i dlatego nie odczuwali potrzeby porzucenia swojego języka rodzimego. Przyjęli więc polszczyznę jako język drugi, a mianowicie — jako dialekt kulturalny, używany głównie w stosunkach zewnętrznych. Natomiast dla celów codziennych, domowych zachowali dialekt białoruski. Turska przypomina, że taką rolę polszczyzny w życiu ludności białoruskiej, wynikającą z bliskiego pokrewieństwa obu języków, podkreślał jeszcze K. Moszyński: „Tu leży przyczyna dziwnej i długotrwałej odporności białoruszczyzny, która asymilując okolice zamieszkałe przez Litwinów sama niewiele lub wcale nie ustępowała przed językiem polskim. W istocie mowa białoruska jest tak blisko spokrewniona z naszą, tak przerośnięta jej wpływami, że dosłownie odgrywała względem niej rolę gwary i jak każda gwara była względem niej odporna”(Moszyński 1918, 23). Według Turskiej zbieżność poglądów obydwu uczonych wynika z tego, że w obu wypadkach wnioski „były wysnuwane nie z jakichś teoretycznych założeń, ale z obserwacji poczynionych przy bezpośrednim, bliskim zetknięciu się z ludnością, która uległa spolszczeniu” (Turska 1939, 60).

Dalsze losy zaznaczonych przez Turską obszarów gwarowych układały się niejednakowo.

4.1. Wileńszczyzna

Geneza polszczyzny gwarowej na Wleńszczyźnie od dłuższego czasu pozostaje przedmiotem dyskusji i licznych polemik. Oficjalne stanowisko w tym zakresie kształtowało się na przestrzeni kilku dziesięcioleci, chociaż podstawowe jego założenia powstały już w dwudziestoleciu międzywojennym.

W połowie lat 20. XX w. Kazimierz Nitsch, który jako pierwszy poddał badaniom polskie gwary Wileńszczyzny, doszedł do wniosku, że zwarte obszary polskojęzyczne są na Litwie tworem stosunkowo młodym, powstałym dopiero na początku XIX stulecia w wyniku polszczenia się chłopstwa białoruskiego, w tym wcześniej zbiałorutenizowanych Litwinów (Nitsch 1925). Formułując swoje poglądy w artykule *Język polski w Wileńszczyźnie* (1925), Nitsch niestety nie podkreślił, że tezę o stosunkowej młodości języka polskiego na Wileńszczyźnie odnosi on wyłącznie do mowy chłopstwa, czyli do jednego tylko wariantu polszczyzny litewskiej. Ten uogólniony sąd stał się przyczyną późniejszej krytyki ze strony innych badaczy, przede wszystkim — Józefa Trypućki (Trypućko 1955, 1955-57).

Studia nad językiem Mickiewicza i Syrokomli na tle obszernych materiałów historycznych (łącznie z zabytkami piśmiennymi XVI-XVIII w.) pozwoliły J. Trypućce dostrzec wiele cech archaicznych w polszczyźnie wileńskiej, co skłoniło go do wysunięcia wniosku wręcz przeciwnego do opinii Nitscha: że polszczyzna wileńska ma głębokie korzenie historyczne, wywodzące się z pierwszych kontaktów polsko-litewskich i najstarszego osadnictwa polskiego, czyli z XIII-XIV w. Dalszą ekspansję polskości na Litwie łączył on z falą osadnictwa polskiego po unii lubelskiej 1569 r., z reformacją i arianizmem, z rozwojem polskiego piśmiennictwa, szkolnictwa i literatury (Trypućko 1955-57, 235).

Według Z. Kurzowej „zestawienie stanowisk Nitscha i Trypućki co do genezy oraz istoty języka polskiego na Wileńszczyźnie prowadzi do uświadomienia sobie sprzeczności w nim samym”, ponieważ „jest to język i stary, i nowy”: sięgając XVI w., a może i wcześniej, „wśród pewnej części ludności jest zupełnie nowy, używany zaledwie od kilku pokoleń” (Kurzowa 1993, 53).

Dylemat ten w dużym stopniu został rozwiązany dzięki badaniom H. Turskiej, która skorygowała i uzupełniła stanowisko Nitscha — zarówno na podstawie własnych badań terenowych, jak też w oparciu o różne materiały historyczne i statystyczne dotyczące stosunków narodowościowych. We wspomnianej wyżej rozprawie *O powstaniu polskich obszarów językowych na Wileńszczyźnie* (1939) badaczka bardzo wyraźnie odgraniczyła kwestię późnej genezy gwar (postulowanej też przez Nitscha) od chronologii powstania dialektu kulturalnego, czyli innego, wcześniejszego wariantu polszczyzny na Litwie (o czym później pisał Trypućko)⁶. Turska podkreśliła, że pierwsza fala polonizacji, która objęła sfery wyższe i średnie, „nie dotknęła (...) wcale poddanego chłopstwa”. Nasilenie procesów polonizacyjnych, jej zdaniem, miało miejsce

---

⁶ Zawirowania II wojny światowej sprawiły, że cytowana rozprawa H. Turskiej nigdy się w całości nie ukazała, a ocalałe jej fragmenty stały się w Polsce znane dopiero po przedrukowaniu ich w I tomie *Studiów nad polszczyzną kresową* w 1982 roku (Turska1939/1982).

dopiero w 2. połowie XIX wieku i doprowadziło do powstania zwartych obszarów polskojęzycznych, których nie było w WKL przed rozbiorami (Turska 1939, 60, 21).

Jeśli chodzi o kwestię „wzorca”, zarówno K. Nitsch, jak i H. Turska byli przekonani, że źródłem polszczyzny dla białoruskiego i litewskiego chłopstwa, a więc podstawą dla gwar ludowych, był język warstw wyższych, który rozprzestrzenił się poprzez Kościół, miasto i dwór. „Język kulturalny”, mający za sobą kilkuwiekową tradycję, język znany jako „pański” został „na pewnych obszarach przejęty przez lud wiejski” (Nitsch 1925, 32; Turska 1939, 62).

Wyniki badań H. Turskiej (szczególnie jeśli chodzi o ustalanie obszarów języka polskiego i czasu ich powstania), oparte na solidnej podstawie badawczej, zaopatrzone w interdyscyplinarną argumentację zostały przyjęte przez większość badaczy (por. np. Werenicz 1973, 6, 12–13; Kurzowa 1993, 36–37; Rieger 1995, 31–38;). Wyniesione przez nią wnioski do dnia dzisiejszego stanowią podstawę tzw. oficjalnego stanowiska wobec genezy gwar Wileńszczyzny (zob. Koniusz 2005, 106–107).

Na przełomie XIX–XX w. z rewizją poglądów na czas powstania zwartych obszarów polskich na Litwie wystąpiły Iryda Grek-Pabisowa i Irena Maryniakowa. Pierwsza, zgadzając się z Turską w tym, że „połowę XIX w. musimy bezwzględnie przyjąć jako okres nasilenia się procesów polonizacyjnych na wsi”, przypuszcza jednak, że „początki procesów sprzyjających polonizacji należy cofnąć co najmniej do wieku XVI”, ponieważ „szybkie upowszechnienie się polszczyzny wśród ludu musiało dokonywać się na solidnie przygotowanym gruncie”. Mówiąc o małej wyspie polskojęzycznej na Polesiu, gdzie osiedlili się przybysze z Korony, badaczka zapytuje „czyż... nie należałoby założyć, że również na pograniczu litewsko-białoruskim znalazły się dość wcześnie grupy osadnicze z Korony?” (Grek-Pabisowa 1992, 60). Na możliwość pochodzenia polszczyzny ludowej w wyniku osadnictwa wskazują, jej zdaniem, nowsze badania historyków nad przekrojem społecznym osadnictwa polskiego w WKL i wzmianki dotyczące osadnictwa chłopskiego (por.: Topolska 1987, 147–166; Jurkiewicz 1994, 252–253). Jeśli chodzi o problem „wzorca” tej polszczyzny, I. Grek-Pabisowa zwraca uwagę na rolę zaścianków (drobno)szlacheckich w rozprzestrzenianiu się polszczyzny wśród chłopów na Wileńszczyźnie i w ogóle w WKL. Jako możliwe źródła szerzenia się polszczyzny na wsi wymienia ona: sieć polskojęzycznych dworów szlacheckich i magnackich oraz sieć parafii katolickich i szkółek parafialnych (Grek-Pabisowa 1992, 60–61; 2002, 153–154).

Jeszcze dalej idzie I. Maryniakowa, formułując tezę o „bezpośredniej łączności” areału północnych gwar kresowych z gwarami na przylegających ziemiach północno-wschodniej

Polski (1992, 153). Inaczej mówiąc, dopuszcza ona myśl o autochtoniczności⁷ gwar polskich na Wileńszczyźnie, gdzie Polacy „są u siebie «od zawsze»” (ib.: 158). Swoją pozycję argumentuje tym, że liczne cechy językowe polskich gwar na terenie Litwy i Białorusi są zbieżne z cechami gwarowej polszczyzny Podlasia i wschodnich obszarów Mazowsza, a nawet z gwarami „sięgającymi w głąb terytorium polskiego” (Maryniakowa 1992, 154–156; 1997, 181–190).

Obie badaczki więc przyjmują, że (1) proces polonizacji chłopstwa rozpoczął się znacznie wcześniej, niż uważali Nitsch i Turska, co najmniej w wieku XVI, (2) stopniowo się nasilał, rozprzestrzeniając się wokół dworów i zaścianków szlacheckich, aż (3) w drugiej połowie XIX w. doprowadził do powstania zwartych obszarów polszczyzny gwarowej. Jako jeden z argumentów wysuwają one tezę o tym, że gdyby polszczyzna wśród chłopów była świeża i nie miała za sobą polskiego poczucia narodowościowego, jej szanse upowszechnienia się na wsi w okresie nasilającej się rusefikacji pod zaborem rosyjskim byłyby niewielkie (Grek-Pabisowa 1992, 61; Maryniakowa 1992, 153).

Przeciwko koncepcjom I. Grek-Pabisowej i I. Maryniakowej wystąpił Janusz Rieger w artykule *W sprawie genezy i ewolucji polszczyzny w Wielkim Księstwie Litewskim* (1995, 31–38). Przyjmując założenie o ważnej roli zaścianków szlacheckich jako wzorca i źródła dla polszczyzny wsi chłopskiej, Rieger natomiast dość ostro skrytykował tezę o „upowszechnieniu polszczyzny na przygotowanym wcześniej gruncie” w postaci osadnictwa polskiego. Polemizując z autorkami nowej koncepcji, podkreślił on brak poważnej argumentacji, oceniając dowody badaczek jako „czysto spekulacyjne”, „nie poparte żadnym argumentem czy choćby analogią”. (Rieger 1995, 32–33).

Krytyczne nastawienie J. Riegera podziela również Elżbieta Koniusz — badaczka słownictwa kresowego zebranego przez Jana Karłowicza. Jako jeden z argumentów przeciwko przesunięciu czasu powstania gwar północnokresowych na okres wcześniejszy przytacza ona ten fakt, że w dokonanej przez J. Karłowicza ok. 1866 r. klasyfikacji słownictwa gwarowego z Litwy uczony wyróżnił jako osobną grupę „prowincjonalizmy Litwinów czystej krwi zaledwie po polsku mówiących”⁸. Oprócz tego E. Koniusz podkreśla,

---

⁷ Por. też pogląd na tę kwestię A. A. Zdaniukiewicza (1992, 271–276).

⁸ Pełna klasyfikacja prowincjonalizmów „litewskich” dokonana przez J. Karłowicza przedstawia się następująco: 1. prowincjonalizmy klas oświeconych piśmiennych, 2. prowincjonalizmy klas niepiśmiennych, 3. prowincjonalizmy Litwinów czystej krwi zaledwie po polsku mówiących, 4. żydowska polszczyzna (podaję za: Koniusz 2005, 112). Z dodatkowych objaśnień Karłowicza odnośnie do źródeł prowincjonalizmów wynika, że prowincjonalizmy dwóch pierwszych grup były charakterystyczne dla języka ludności polskiej.

że jej badania nad materiałem *Słownika gwar polskich*, zebrany przez J. Karłowicza podczas eksploracji różnych regionów Litwy, wykazały dość dużą liczbę pożyczek litewskich z dokumentacją XIX-wieczną. Przy tym dla niektórych lituanizmów nie udało się ustalić pośrednictwa białoruskiego, co „świadczy niewątpliwie, że źródłem tego materiału były również polskie gwary powstałe na obszarach etnicznie litewskich, w tym mowa świeżo wówczas (tzn. w 2. poł. XIX w.) spolonizowanych chłopów, zawierająca wiele słownikowych elementów litewskich” (Koniusz 2001, 94, 134–135, 161–166). Zdaniem badaczki, „rewizji poglądów dotyczących udziału osadnictwa z Korony w procesie powstawania gwarowej polszczyzny wileńskiej i jej początków można dokonać tylko przy wsparciu dociekań językoznawców badaniami historyków. Tymczasem (...) stan badań nad osadnictwem polskim w WKL jest dalece niezadowolający”. (Koniusz 2005, 113).

Z niewielu prac historyków poświęconych temu problemowi warto tu wymienić artykuł Jana Jurkiewicza *Osadnictwo polskie w Wielkim Księstwie Litewskim w świetle badań historycznych* (Jurkiewicz 1994, 255), który między innymi podejmuje zagadnienie osadnictwa plebejskiego w miastach i wsiach WKL. Dokonując przeglądu dotychczasowych badań nad migracją chłopów polskich na Litwę, Jurkiewicz zaznacza, że poglądy historyków w tej sprawie są rozbieżne, mimo że oficjalne stanowisko w kwestii całego osadnictwa polskiego w WKL i jego roli w genezie polskości ustaliło się już na podstawie poglądów H. Łowmiańskiego i J. Bardacha. Podsumowując opinie badaczy XIX-XX w., Jurkiewicz konkluduje, że nie da się wykazać bezpośredniego związku między migracjami włościan polskich na Litwę do końca XVIII w., a ukształtowaniem się tam polskich enklaw językowych w następnym stuleciu (Jurkiewicz 1994, 250). Pośredni jednak wpływ dostrzega, podkreślając: „Szybkie tempo polonizacji językowej ludu pozwala przypuszczać, że została ona istotnie ułatwiona przez wcześniejsze, długotrwałe przenikanie polszczyzny na wieś za pośrednictwem Kościoła, miasta, dworu, zaścianka, szkoły, a także osadników z Polski” (ibidem 252).

Podsumowując, trzeba więc stwierdzić, że zwarte obszary polskich gwar na Wileńszczyźnie powstały nie później niż w drugiej połowie XIX w. w wyniku masowej polonizacji litewskiego (niekiedy zbiałoruszczonego) chłopstwa oraz stopniowego polszczenia się wsi białoruskich. Próby przesunięcia czasu powstania tych obszarów na okres XVI-XVIII w. nie są wystarczająco zargumentowane, chociaż niektóre dane pozwalają na takie przypuszczenie.

4.2. Kowieńszczyzna

Inny wariant północnokresowej odmiany języka polskiego stanowią gwary Kowieńszczyzny, mające szereg cech językowych wspólnych z polszczyzną na innych terenach Litwy, a szerzej — na całych Kresach północnych. Terytorialnie określenie *gwary polskie na Kowieńszczyźnie* odnosi się do dialektalnego wariantu polszczyzny używanej na obszarze na północ od Kowna po historyczną Laudę (okolice Poniewieża), czyli — w rejonie kowieńskim, kiejdańskim, janowskim, częściowo wiłkomierskim oraz na pograniczu rejonu poniewieskiego i radwiliskiego (Karaś 2002, 7).

W odróżnieniu od omówionych poprzednio procesów polonizacyjnych gwary polskie na Kowieńszczyźnie wykształciły się nie na litewsko-białoruskim pograniczu, lecz w samym sercu Litwy etnicznej. Przyjmuje się bez większej dyskusji, że u genezy gwar kowieńskich stała gęsta sieć szlacheckich zaścianków i okolic, zamieszkałych przez średnią i ubogą szlachtę, która standardem życia niewiele różniła się od chłopstwa. Według danych H. Łowmiańskiego (1983, 58) jeszcze w XVIII w. dymy szlacheckie wynosiły w powiecie kowieńskim nie mniej niż 25% ogółu dymów wiejskich. Potwierdzają to też dane z okresu rozbiorów, gdyż gubernia kowieńska miała największy udział szlachty spośród wszystkich guberni kresowych (Karaś 2002, 68). Historycy wiążą to zjawisko z położeniem Kowieńszczyzny na pograniczu Auksztoty i Żmudzi, mającym strategiczne znaczenie w przeszłości. Odrębnym zagadnieniem jest pochodzenie szlachty kowieńskiej: niektórzy badacze obok polonizacji miejscowego bojarstwa litewskiego upatrują tu też możliwość osadnictwa z Korony, szczególnie z Mazowsza i Podlasia. Podobnie jak w sytuacji z Wileńszczyzną skala tego osadnictwa nie została dotychczas wyjaśniona. Przypuszcza się, że była ona raczej niewielką, chociaż mogła przygotować grunt do powstania zwartych enklaw polskich (Jurkiewicz 1994, 250-252).

Na możliwość dość wczesnego szerzenia się polszczyzny nie tylko wśród szlachty, lecz również wśród chłopstwa wskazuje M. Jurkiewicz, podając jako argument fakt z połowy XVII w., kiedy oskarżona o czary Żmudzinka, która jakiś czas pracowała we dworze, odpowiadała przed sądem poprawną polszczyzną (Jurkiewicz 1994, 252). Brak jest jednak innych dowodów, które by pozwoliły twierdzić o masowej polonizacji chłopstwa kowieńskiego przed XIX w.

O istnieniu zwartego obszaru polszczyzny gwarowej na Kowieńszczyźnie wspomina H. Turska, ale nie zajmuje się nim osobiście (ze względu na skomplikowane stosunki polityczne między Polską a Litwą w okresie międzywojennym), powołując się tylko na opinię historyka J. Jakubowskiego (1930, 450-456) na temat genezy tej odmiany polszczyzny. Opinia ta zakłada, że polska gwara na Kowieńszczyźnie powstała w 2. połowie XIX w. w wyniku ciągłych kontaktów między wsiami chłopskimi a zaściankami i okolicami szlacheckimi,

których na tych terenach było szczególnie dużo. Intensywność tych kontaktów doprowadziła z czasem do przejścia polszczyzny jako języka domowego przez miejscowe chłopstwo litewskie (Turska 1939, 26). Dalsze rozprzestrzenianie się polszczyzny odbywało się za pośrednictwem Kościoła, dworu, zaścianków, prawdopodobnie także i osadników z Polski.

Z 1. połowy wieku XIX brak jest wiarygodnych szacunków demograficzno-narodowościowych na Litwie Kowieńskiej. Pierwszy nowoczesny spis ludności został zrealizowany na tych ziemiach dopiero w 1897 r., a więc w okresie, w którym według J. Jakubowskiego istniał już zwarty obszar polski na Kowieńszczyźnie, obejmujący nie tylko szlachtę, lecz i ludność chłopską. Według rosyjskich statystyk z przełomu XIX-XX wieków w r. 1897 Polacy stanowili na Kowieńszczyźnie ponad 9% ludności (podaję za: Karaś 2002, 70). W r. 1911 przez władze rosyjskie wydane zostało zezwolenie na używanie w guberni kowieńskiej języka polskiego równorzędnie z językiem litewskim, co świadczy „o sile żywiołu polskiego na Litwie Kowieńskiej w porównaniu z ówczesną Wileńszczyzną, gdyż gubernia wileńska takich uprawnień nie zdobyła” (ibidem, 71). Można więc sądzić, że na przełomie XIX-XX w. obszar kowieński był bardzo ważnym ośrodkiem polskości.

Dokładną analizę danych statystycznych z różnych okresów, jak też wyczerpującą charakterystykę językową gwar kowieńskich przedstawiła Halina Karaś w monografii *Gwary polskie na Kowieńszczyźnie* (2002). Badaczka podkreśla, że po powstaniu na początku XX w. niezależnego państwa litewskiego gwary te znalazły się w zasadniczo odmiennej sytuacji językowo-kulturowej niż gwary polskie na Wileńszczyźnie, która w okresie międzywojennym weszła w skład II Rzeczypospolitej. Na Kowieńszczyźnie warunki ekstralingwistyczne powstrzymały procesy polonizacji, powodując inny niż na Wileńszczyźnie rozwój gwar polskich, na skutek czego w 2. połowie XX w. gwary te uległy prawie całkowitej dezintegracji. O ile w okresie międzywojennym można było mówić o zwartych obszarach polszczyzny na Litwie Kowieńskiej, o tyle dziś należy mówić już tylko o jej reliktach (ibidem 8).

5. Wnioski

Podsumowując można więc stwierdzić, że:

1. Kształtowanie się i rozwój języka polskiego w WKL były uwarunkowane przez dwa procesy: (1) imigrację ludności polskiej i (2) polonizację litewsko-ruskiej ludności autochtonicznej. Procesy te nie były równoznaczne pod względem siły oddziaływania: rolę dominującą odegrał nie proces osadniczy, lecz postępująca polonizacja różnych warstw ludności miejscowej.

2. Choć o załączkach polskiego dialektu kulturalnego w WKL można mówić już na przełomie XIII–XIV w., to jednak decydujące o jego rozwoju warunki powstały w w. XVI, czyli po unii lubelskiej, kiedy to doszło do masowych kontaktów między szlachtą polską a litewsko-ruską. Ekspansja polskości na Litwie rozpoczęła się więc od warstw wyższych. Dalszej polonizacji sprzyjały reformacja i arianizm, szybki rozkwit miast, rozwój polskiego piśmiennictwa, szkolnictwa i literatury. Pod koniec XVIII w. proces polonizacyjny ogarnął większą część szlachty i mieszczaństwa.
3. Prawie do końca XVII w. polski dialekt kulturalny kształtował się w WKL w bezpośredniej styczności z miejscowym wariantem ruskiego języka kancelaryjnego, jeszcze dłużej — z odmianą mówioną języka białoruskiego, co powodowało wzajemną wymianę elementów na różnych płaszczyznach językowych oraz sprzyjało powstaniu lokalnej odmiany polszczyzny, różniącej się od języka Korony.
4. Stosunek między polszczyzną gwarową a kulturalną na Litwie jest odwrotny niż w warunkach autochtonicznego rozwoju języka, gdy język warstw wykształconych wyrasta z odmiany niskiej, ludowej. Na terenie WKL powstał najpierw polski dialekt kulturalny, który dopiero po kilku wiekach został na pewnych obszarach przejęty przez ludność wiejską, przedtem używającą dialektów litewskich i białoruskich.
5. Zwarte obszary polskich gwar ludowych powstały na terenie WKL nie później niż w drugiej połowie XIX w. w wyniku masowej polonizacji litewskiego (niekiedy zbiałoruszczonego) chłopstwa oraz stopniowego polszczenia się wsi białoruskich. Próby przesunięcia czasu powstania tych obszarów na okres XVI–XVIII w. nie są wystarczająco zargumentowane, chociaż niektóre dane pozwalają na takie przypuszczenie. W w. XX losy gwar północnokresowych toczyły się niejednakowo z powodu różnych warunków ekstralingwistycznych (politycznych): na wsi wileńskiej polszczyzna stała się pełnoprawnym językiem ludu i przetrwała do dnia dzisiejszego, na Kowieńszczyźnie natomiast w 2. połowie XX w. gwary polskie uległy prawie całkowitej dezintegracji.

LITERATURA

- Abraham W. 1914, *Polska a chrzest Litwy* [w:] Polska a Litwa w dziejowym stosunku, Kraków.
- Bardach J. 1988, *Statuty litewskie w ich kręgu prawno-kulturowym*, [w:] idem, O dawnej i niedawnej Litwie, Poznań, s. 9–71.
- Buga K. 1924, *Die Vorgeschichte der aitistischen (baltischen) Stämme im Lichte der Ortsnamenforschung*, Leipzig.

- Dejna K. 1984, *W sprawie tzw. dialektów kresowych* [w:] *Język Polski*, LXIV, s. 51–57.
- Florczak Z. 1967, *Udział regionów w kształtowaniu się piśmiennictwa polskiego XVI w.*, Wrocław-Warszawa-Kraków.
- Gordziejew J. 2004, *Uwagi o białorusko-polskich kontaktach językowych w miastach Wielkiego Księstwa Litewskiego* [w:] *Studia Academiae Scientiarum Hungaricae*, t. 49, nr 3–4, s. 281–294.
- Grek-Pabisowa I. 1992, *Język polski na Kresach północno-wschodnich. Legendy a rzeczywistość* [w:] *Z polskich studiów slawistycznych*, ser. VIII, s. 55–62.
- Grek-Pabisowa I., Maryniakowa I. 1999, *Współczesne gwary polskie na dawnych Kresach północno-wschodnich*, Warszawa.
- Grek-Pabisowa I. 2002, *Współczesne gwary polskie na Litwie i Białorusi. Fonetyka*, Warszawa.
- Ivanov V.V. 2003, *Slav'anskije dialekty v sootnošenii s drugimi jazykami Velikogo kn'azestva Litovskogo* [w:] *Slav'anskoje jazykoznanije. XIII międzynarodowy sjezd slavistov (Lublana 2003)*. Doklady rosyjskiej delegacji, Moskwa, s. 262–265.
- Jurkiewicz J. 1994, *Osadnictwo polskie w Wielkim Księstwie Litewskim w świetle badań historycznych* [w:] *Acta Baltico-Slavica*, XXII, s. 237–255.
- Karaś H. 2002, *Gwary polskie na Kowieńszczyźnie*, Warszawa-Puńsk.
- Kaupuż A., Smułkowa E. 1984, *Nieznane prace Jana Karłowicza o języku polskim na Wileńszczyźnie* [w:] *Studia nad polszczyzną kresową*, t. III, s. 82–90.
- Koniusz E. 2001, *Polszczyzna z historycznej Litwy w „Słowniku gwar polskich” Jana Karłowicza*, Kielce.
- Koniusz E. 2001/2002, *Z problematyki badań nad polszczyzną wileńską (geografia, historia, współczesność)* [w:] *Acta Baltico-Slavica*, XXVI, s. 7–23.
- Koniusz E. 2005, *Powstanie i pochodzenie gwarowej polszczyzny wileńskiej w świetle dotychczasowych badań* [w:] *Bulletin de la Société Polonaise de Linguistique*, fasc. LXI, s. 101–118.
- Kurzowa Z. 1993, *Język polski Wileńszczyzny i kresów północno-wschodnich XVI–XX w.*, Warszawa-Kraków.
- Lowmiański H. 1983, *Studia nad dziejami Wielkiego Księstwa Litewskiego*, Poznań.
- Maryniakowa I. 1992, *Północno-wschodnie obszary polszczyzny wobec języków wschodniosłowiańskich i bałtyckich* [w:] *Z polskich studiów slawistycznych*, ser. VIII, s. 153–158.
- Maryniakowa I. 1992, *Związki gwar polskich Wileńszczyzny z gwarami na terenie Polski* [w:] *Mniejszości polskie i Polonia w ZSRR*, Wrocław, s. 152–155.
- Maryniakowa I. 1997, *Polskie gwarowe obszary północno-wschodnie wobec pojęcia „kresy”* [w:] *Kresy – pojęcie i rzeczywistość*, Warszawa, s. 181–190.
- Maryniakowa I. 1999, *Związki polszczyzny północnokresowej z Podlasiem i Mazowszem* [w:] *Acta Baltico-Slavica* XXIV, s. 163–178.

- Mędelska J. 1993, *Język polski na Litwie w dziewiątym dziesięcioleciu XX wieku*, Bydgoszcz.
- Moszyński K. 1918, *Stosunki narodowościowe w Wileńskim* [w:] *Myśl Polska*, IV, z. I-II, s. 22-27.
- Natanson-Leski J. 1964, *Rozwój terytorialny Polski od czasów najdawniejszych do okresu przebudowy państwa w latach 1569-1572*, Warszawa.
- Nitsch K. 1925, *Język polski w Wileńszczyźnie* [w:] *Przegląd Współczesny*, XII, s. 25-32.
- Ochmański J. 1986, *Dawna Litwa. Studia historyczne*, Olsztyn.
- Otrębski J. 1965, *Uwagi o polszczyźnie litewskiej* [w:] *Prace Filologiczne*, XVIII, cz. 4, s. 299-302.
- Rieger J. 1995, *W sprawie genezy i ewolucji polszczyzny w Wielkim Księstwie Litewskim*, [w:] *Studia nad polszczyzną kresową*, t. VIII, s. 31-38.
- Sawaniewska-Mochowa Z. 1990, *Poradnik Jana Karłowicza jako źródło poznania potocznej polszczyzny północnokresowej. Słownictwo*, Warszawa.
- Sawaniewska-Mochowa Z. 2002, *Ze studiów nad socjolektem drobnej szlachty kowieńskiej XIX wieku: na podstawie słowników przekładowych Antoniego Juszkiewicza*, Bydgoszcz.
- Srebrakowski A. 2000, *Polacy w Litewskiej SRR 1944-1989*, Toruń.
- Stang Chr.S. 1935, *Die westrussische Kanzleisprache des Grossfürstentums Litauen*, Oslo.
- Topolska M.B. 2002, *Spółeczeństwo i kultura w Wielkim Księstwie Litewskim od XV do XVIII wieku*, Poznań-Zielona Góra.
- Trypućko J. 1955-1957, *Język Władysława Syrokomli (Ludwika Kondratowicza): przyczynek do dziejów polskiego języka literackiego w wieku XIX*, t. I-II, Uppsala.
- Trypućko J. 1958, *Źródła języka Mickiewicza* [w:] *Adam Mickiewicz 1855-1955. Księga w stulecie zgonu*, Londyn, s. 316-348.
- Turska H. 1925/1983, *Język polski na Wileńszczyźnie* [Przedruk w:] *Studia nad polszczyzną kresową*. Tom II pod red. J. Riegera i W. Werenicza, Wrocław, 15-23.
- Turska H. 1939/1982, *O powstaniu polskich obszarów językowych na Wileńszczyźnie* [Przedruk w:] *Studia nad polszczyzną kresową*, t. I, s. 9-121.
- Urbańczyk St. 1988, *Kto uczył Litwinów mówić po polsku* [w:] *Język Polski*, LXVIII, 210-212.
- Ušinskienė V. 2014, *Komunikacja prawna Wielkiego Księstwa Litewskiego w świetle nowego projektu naukowego Biblioteki Uniwersytetu Wileńskiego* [w:] *Kalbū ir literatūrą funkcionavimas Lietuvoje. Lietuvių-lenkų moksliniai ir kultūriniai ryšiai / Funkcjonowanie języków i literatur na Litwie. Litewsko-polskie związki naukowe i kulturowe*, Vilnius, s. 42-53.
- Wasilewski L. 1912, *Litwa i Białoruś. Przeszłość—Terazniejszość—Tendencje rozwojowe*, Kraków.
- Werenicz W. 1973, *Polskija peryferyjnija havorki na ũschodze. Da historii pyttannja* [w:] *Pol'skije govory v SSSR*, cz. I, Minsk, s. 5-21.

Węgorowska K. 2000, *Słownictwo wileńskie na Pomorzu Zachodnim*, Zielona Góra.

Wielhorski W. 1928, *Litwa etnograficzna. Przyroda jako podstawa gospodarcza, rozwój stosunków narodowościowych*, Wilno.

Zdaniukiewicz A.A. 1992, *O powstaniu i rozwoju języka polskiego na Kresach wschodnich — polemicznie* [w:] *Z polskich studiów slawistycznych*, seria VIII, s. 171–176.

Zdaniukiewicz A.A. 1994, *Sprawy narodu i języka polskiego na Kresach wschodnich a językoznawcy polscy* [w:] *Acta Baltico-Slavica*, XXII, s. 257–265.

Zielińska A. 2002, *Polska mniejszość na Litwie Kowieńskiej. Studium socjolingwistyczne*, Warszawa.

Viktorija Ušinskiene

Centrum Polonistyczne

Uniwersytet Wileński

ul. Universiteto 5, 01513 Wilno, Litwa

E. p.: viktorija.usinskiene@gmail.com

PODSTAWOWE ETAPY KSZTAŁTOWANIA SIĘ POLSZCZYZNY PÓLNOCNOKRESOWEJ (W ŚWIETLE DOTYCHCZASOWYCH BADAŃ)

Streszczenie

W wieku XX jednym z najczęściej dyskutowanych zagadnień dialektologii polskiej stała się geneza języka polskiego na kresach północno-wschodnich, czyli na terenie dawnego WKL. Niektóre ważne momenty ewolucji tej odmiany polszczyzny, przede wszystkim — problem określenia czasu jej powstania oraz podstawy językowej (substratu) — nie otrzymały jednoznacznej interpretacji do dnia dzisiejszego, inspirując uczonych do dalszych poszukiwań badawczych. Przedmiot niniejszego artykułu stanowi próba uporządkowania dotychczasowych poglądów na genezę różnych wariantów polszczyzny północnokresowej oraz zaznaczenie podstawowych etapów jej rozwoju, poczynając od najstarszych kontaktów polsko-litewskich. W artykule się uwzględnia i systematyzuje poglądy takich wybitnych badaczy, jak K. Nitsch, H. Turska, J. Trypućko, Z. Kurzowa, J. Rieger, I. Grek-Pabisowa, I. Maryniakowa i in.

Viktorija Ušinskiene

Polonistikos centras

Vilniaus universitetas

Universiteto 5, 01513 Vilnius, Lietuva

E. p.: viktorija.usinskiene@gmail.com

PAGRINDINIAI LENKU KALBOS RAIDOS ŠIAURĖS RYTŲ PARIBYJE ETAPAI (MOKSLINIŲ KONCEPCIJŲ APŽVALGA)

Santrauka/anotacija

XX amžiuje viena iš labiausiai kontraversišκών lenkų istorinės dialektologijos problemų tapo šiaurės rytų paribio lenkų kalbos genezė, t.y. tos lenkų kalbos atmainos, kuri atsirado buvusios LDK teritorijoje. Kai kurie svarbūs šios kalbos evoliucijos momentai, visų pirma — jos dialektinio substrato bei įvairių variantų atsiradimo chronologija, negavo vienareikšmės interpretacijos iki šiol, o tai inspiravo mokslininkus tolesniems tyrimams. Šio straipsnio objektą sudaro: (1) įvairių mokslinių koncepcijų, skirtų šiaurės rytų paribio lenkų kalbos genezei, sistematizacija bei (2) pagrindinių jos vystymosi etapų, pradedant nuo seniausių lenkų-lietuvių kontaktų, apibrėžimas. Straipsnyje aptariamos bei susistemintos žinomų paribio lenkų kalbos tyrėjų, tokių kaip K. Nitsch, H. Turska, J. Trypućko, Z. Kurzowa, J. Rieger, I. Grek-Pabisowa, I. Maryniakowa ir kt., koncepcijos.

**THE MAIN PHASES OF THE HISTORICAL DEVELOPMENT OF THE POLISH LANGUAGE IN THE NORTH-EAST BORDERLAND
(A SURVEY OF SCIENTIFIC CONCEPTIONS)**

Abstract

One of the most controversial problems in the Polish historical dialectology is the question of the genesis of the Polish language in the North-East Borderland of Poland, i.e. the variety of the Polish language which has developed in the former territory of the Grand Duchy of Lithuania. Some important aspects of the evolution of this language, first of all — its dialectical substrate and the chronology of the development of its different variants, still have not received an unambiguous interpretation, and this has inspired further scientific research. The subject of this paper is: (1) systematization of various scientific conceptions of the genesis of the Polish language in the North-East Borderland and (2) the definition of the main evolutionary phases starting with the earliest Polish-Lithuanian contacts. The paper includes systemic survey of the concepts made by important researchers of the Polish language of the borderland, such as: K. Nitsch, H. Turska, J. Trypućko, Z. Kurzowa, J. Rieger, I. Grek-Pabisowa, I. Maryniakowa and others.